

Mühazirə №15

Mövzu:Köməkçi nitq hissələri.Qoşma. Qoşmanın mənaca növləri

Plan:

15.1.Köməkçi nitq hissələri haqqında;

15.2.Qoşma bir nitq hissəsi kimi;

15.3.Qoşmaların mənaca növləri.

15.1.Köməkçi nitq hissələri haqqında

Köməkçi nitq hissələri müstəqil lüğəvi mənaya malik olmaması,yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənə daşması ilə əsas nitq hissələrindən fərqlənir.Əsas nitq hissələri nominativ mənaya malik oldu halda,köməkçi nitq hissələri yalnız sözlər,ifadələr,cümlələr və bəzən də mətnin hissələri arasında müxtəlif əlaqələr yaradır,sözlərin,ifadə və cümlələrin mənasına müxtəlif çalarlar əlavə edir.

Köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən morfoloji əlamətlərinin olmamasına görə də fərqlənir.Bunlar morfoloji cəhətdən dəyişmir,sözyaradıcılığı prosesində iştirak etmir,sözdəyişdiricilik əlamətinə malik deyil.

Köməkçi nitq hissələri sintaktik vəzifə baxımından da əsas nitq hissələrindən fərqlənir.Bu qrupa daxil olan sözlər sintaktik əlaqələrə girmək və cümlə üzvü olmaq imkanından məhrumdur.Bu cəhətdən yalnız qoşmalar fərqlənir.

Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi sözlər,cümlələr və mətnin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradır,sözləri,cümlələri,mətnin hissələrini bir-biri ilə əlaqələndirir.Bu qrupa qoşmalar və bağlayıcılar daxildir.

Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi cümlədə söylənilən fikrə münasibət bildirir,cümlədə emosional və ekspressiv təsiri gücləndirir,sözlərə,ifadə və cümlələrə müəyyən çalarlar verir.Bu qrupa ədatlar və modal sözlər daxildir.

Bunlarla yanaşı,əsas nitq hissələrinə nisbətən köməkçi nitq hissələrinə daha yaxın olan,köməkçi nitq hissəsi dairəsinə nisbi müstəqilliyə malik bir nitq hissəsi kimi öyrənilən nidalar da vardır.

15.2.Qoşma bir nitq hissəsi kimi

Hallana bilən sözlərə qoşularaq adlarla adlar və adlarla feillər arasında əlaqə yaradan sözlərə qoşma deyilir.

Qoşmaların ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri özündən əvvəlki sözü ismin bu və ya digər bir halında tələb etməsidir. Yəni qoşmalar idarəedicilik xüsusiyyətinə malikdir və onların qoşulduğu söz ismin müəyyən bir halında olmalıdır. Məs.: Səlcuqşahbəyin *Sara xatuna tərəf* dizin-dizin süründü. (F.K); *Bu sözdən sonra* Aləmşahbəyim özünü saxlaya bilməyib hönküdü. (F.K).

Qoşmaların lüğəvi mənası olmasa da, qoşulduğu sözlə birlikdə müəyyən məna ifadə edir. Köməkçi nitq hissələrindən biri kimi, qoşmanın morfoloji əlaməti də yoxdur. Sintaktik vəzifəsinə gəlincə isə, qoşma başqa köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir və qoşulduğu sözlə birlikdə cümlənin bir üzvü olur. Məs.: *Şahlar orada olmadığı üçün (səbəb zərfliyi)* Sevdimalı əmi də Səlimə ilə *əvvəlki kimi (tərz zərfliyi)* acıqlı danışmırdı. (İ.Ə)

Lüğəvi mənaya malik olmadığı üçün qoşma təklikdə suala cavab vermir. Qoşulduğu sözlə birlikdə suala cavab verir. Məs.: *Şahlar orada olmadığı üçün – nə üçün?; əvvəlki kimi – necə?*

Qoşmalar cümlədə dəyişmir. Yalnız xəbər vəzifəsində işləndikdə xəbərlik şəkilçisi qəbul edir. Məs.: *O, azan çaylar kimidir, birdən-birə gözləmədikləri yerdən vurub-çıxacaq.* (F.K)

Bir qoşma müxtəlif qrammatik məna ifadə edə bilər. Bu, onların qoşulacağı sözlərin mənası ilə bağlıdır. Məsələn, *kimi* qoşması qoşulduğu sözlərdən asılı olaraq, bənzətmə, müqayisə, zaman və məkan hüdudu bildirir. Məs.: *qızıl ilan kimi, dəvə kimi* – bənzətmə-müqayisə; *qapıda görünən kimi, mahnı qurtaran kimi* – zaman; *rayonun mərkəzinə kimi* – məkan hüdudu bildirir.

Qoşmaların *inkişaf səviyyəsi* nəzərə alınaraq üç qrupa bölürlər:

1. Sabit qoşmalar; 2. Qeyri-sabit qoşmalar; 3. Şəkilçiləşən qoşmalar.

Sabit qoşmalar çox qədim dövrlərdən təşəkkül tapmışlar və başqa heç bir vəzifə daşımırırlar. Bu qrupa aşağıdakı qoşmalar daxildir: *üçün, ötrü, görə, kimi, üzrə, içrə, təki, dair, sayaq, məxsus.*

Qeyri-sabit qoşmalarda daha çoxdur. Bunlara keçici qoşmalar da deyilir. Bunlar mətndən asılı olaraq həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənir. Odur ki ayrılıqda onların hansı nitq hissəsi olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Bu sözlər keçici, qeyri-sabit xarakter daşıyır, məna və vəzifəsindən asılı olaraq həm qoşma, həm də isim, sifət, zərf və s. kimi çıxış edir. Bu qrupa *tək, doğru, bəri, əlavə, sonra, qabaq, başqa, qeyri, tərəf, irəli* və s. sözlər daxildir.

Şəkilçiləşən qoşmalar. Dilimizdə elə qoşmalar var ki, şəkilçiləşmişdir. *-can, -cən; -ca, -cə və -dək* belə qoşmalardandır. *İlə* qoşması isə şəkilçiləşmə prosesi keçirir, ona görə də həm *ilə* şəklində bütöv, həm də *-la, -lə* şəklində işlənir.

15.3. Qoşmaların mənaca növləri

Qoşmalar ismin *adlıq, yiyəlik, yönlük* və *çıxışlıq* hallarında olan sözlərə və birləşmələrə qoşulur.

Qoşmaların lüğəvi mənası olmasa da, onlar qoşulduqları sözlərlə birlikdə, qoşulduqları sözlərin mənasından asılı olaraq, *müqayisə, fərqləndirmə, bənzətmə, zaman, məkan, səbəb, məqsəd, istiqamət, yön, vəziyyət, aidiyyət, istisna etmə* və s. kimi mənalar ifadə edir. Bu mənalar onların qoşulduğu hallar və həmin hallarda olan sözlərlə, birləşmələrlə birlikdə təzahür edir.

1. Yalnız ismin adlıq halı ilə işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar: *üzrə, haqda, barədə, halda, -ca, -cə.*

Üzrə qoşması *aidlik, müvafiqlik, uyğunluq* çalarına malikdir: *rayon üzrə, məcəllələr üzrə, bu ərazi üzrə* və s.

Haqda, barədə qoşmaları *aidiyyət, nisbət* bildirir: *məktəb barədə, məktub haqda, o haqda* və s.

-ca, -cə qoşması *münasibət, miqdar, hüdudlanma* və s. bildirir: *əlcə uşaq, ardınca getmək* və s.

2. Həm adlıq, həm də yiyəlik halda olan sözlərə qoşulanlar: *üçün, ilə (-la, -lə), tək/ təki, haqqında, barəsində.*

Üçün qoşması *səbəb, məqsəd, aidlik* mənalarına malikdir: *mədəniyyət üçün, kimi üçün, insan zəkasını buxovlamaq üçün* və s.

İlə (-la, -lə) qoşması *vasitə, alət, birgəlik, məkan, zaman, qarşılaşdırma* mənaları bildirir: *gözləri ilə, yaylığının ucu ilə, xalçanın üstü ilə, oğlu ilə* və s.

Tək, təki qoşmaları *bənzətmə, müqayisə, zaman* bildirir: *bir iblis tək, şam təki, ayaq səsləri eşidən təki, dirilən tək* və s.

Haqqında, barəsində qoşmaları: *babam barəsində, onun barəsində* və s.

3. Yönlük halda olan sözlərə qoşulanlar: *görə; qarşı; tərəf, doğru, sarı; məxsus, aid, dair; nisbətən, -dək, -cən.*

Görə qoşması aid olduğu sözlə birlikdə *müqayisə,səbəb,mənbə* mənaları ifadə edir: *təklirinə görə,yaşına görə,dediyinə görə* v s.

Tərəf,doğru,sarı qoşmaları *istiqlamət,yön,məkan* münasibəti bildirir:*qapıya tərəf,zala doğru,evlərinə sarı* və s.

Məxsus,aid,dair qoşmaları qoşulduqları sözlərlə birlikdə *aidlik,məxsusluq* mənaları bildirir:*eşqə dair,gülə dair,sizə məxsus* və s.

Nisbətən qoşması *nisbət,dərəcə* bildirir:*mənə nisbətən,buna nisbətən* və s.

-dək qoşmasızaman və *məkan hüdudu* bildirir,*zamanın* və *məsafənin son həddini* bildirən qoşmadır:*əlli yaşa çatnadək,evə çatanadək* və s.

4.Adlıq,yiyəlik,yönlük halda olan sözlərə və birləşmələrə qoşulanlar:*kimi,qədər,-can,-cən*.

Bu qoşmalar isimlərə adlıq və yönlük hallarda,əvəzlilərə hər üç halda qoşulur.Adlıq və yiyəlik hallarına qoşulduqda *müqayisə,bənzətmə* mənası,yönlük halda olan sözlərə qoşulduqda sözün mənasından asılı olaraq *zaman* və *məkan hüdudu* bildirir:*daş kimi,sən (sənin)kimi,sənə kimi;dağ qədəq,evə qədər,sən (sənin) qədər,sənə qədər;evcən,evəcən,məncən,mənəcən*.

5.Çıxışlıq halda olan sözlərə qoşulanlar:*əvvəl,qabaq,sonra,bəri;başqa,özgə,qeyri,savayı;ötrü;çox,artıq*.

Əvvəl,qabaq,sonra,bəri qoşmaları qoşulduqları sözlərlə birlikdə *zaman* bildirir: *idarədən çıxandan sonra,suyu içəndən sonra,oturandan sonra,illərdən bəri,bayaqdan bəri,hamıdan qabaq* və s.

Başqa,özgə,qeyri, savayı qoşmaları *seçilmə,fərqləndirmə,istisna etmə* mənalarına malikdir:*səndən başqa,göz yaşından savayı,səndən qeyri,atəşi-dildən özgə* və s.

Ötrü qoşması daha çox *məqsəd* çalarına malikdir:Orxan kimi subay bir oğlanla yaxınlıq *Səfadan ötrü* lap göydəndüşmə idi.(M.İ)

Çox və *artıq* qoşmaları sinonim olub,*müqayisə-fərqləndirmə* mənası bildirir:Onun iztirablarını *hamıdan çox*,Mirzə Salman başa düşür.(Elçin)

Ədəbiyyat

1.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Morfologiya.Bakı,2014

2.M.Hüseynzadə.Müasir Azərbaycan dili. (Morfologiya).III hissə.Bakı,2007